

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

I Yazı

Məhəmməd Hadi (1879-1920) Şamaxıda anadan olmuş, ibtidai təhsilini məhəllə məktəbində almış, sonralar Abbas Səhəhin atası Əliabbas Əfəndinin təsis etdiyi məktəbdə oxumuş, kiçik yaşlarından doğma türk dili ilə yanaşı, ərəb və fars dillərini mükəmməl mənimsəmişdir. Hadi gənclik illərində ilahiyyat elmləri ilə bərabər dünyəvi elmləri, xüsusilə dil, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, tarixi də dərinlən öyrənmişdir. 1902-ci ilin yanvarında Şamaxıda baş verən zəlzələdən sonra Kürdəmirə köçən Hadi maarifpərvərlərin, o cümlədən Ağa Əfəndinin yardımı ilə bir məktəb açib tədrisə başlamışdır (1902-1905). 1904-cü ildə Tiflisdə keçirilən Zaqafqaziya müəllimlər qurultayında iştirak edən Hadi 1905-ci ildə yaxın dostu Mustafa Lütfinin dəvəti ilə Həştərxana gedərək "Bürhani-Tərəqqi" qəzetində çalışmışdır. 1906-cı ildə Əli bəy Hüseynzadənin dəvəti ilə Bakıya qayıdan Hadi əvvəlcə "Füyuzat" jurnalında, daha sonra "Təzə həyat" və "İttifaq" qəzetlərində işləmişdir, 1910-cu ildə Hadi İstanbulla getmiş, burada "Tanin" qəzetində tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. O, 1911-1912-ci illərdə "Tanin" qəzeti ilə yanaşı, "Rübab", "Şahba", "Mehtab", "Şahrahi-səbah" kimi müxtəlif mətbuat orqanlarında da şeirlər, məqalələr, tərcümələr çap olunmuşdur. Bir sıra inqilabçılarla yanaşı, 1913-cü ildə Osmanlı dövləti Hadini də həbsə edib, Səlanikə sürgünə göndərmişdir. 1914-cü ildə Bakıya qayıtmağa nail olan Hadi "Tatar diviziyası"nın tərkibində müharibəyə gedənə qədər əsərlərini "İqbal", "Sədayi-həqq" və "Bəsirət" qəzetlərdə dərc etdirmişdir. 1915-ci ildə Qafqaz ordusunda feldşer sifəti ilə çalışdığı zaman Karpata getmiş, müsəlman əsgərləri arasında alay mollası vəzifəsini icra etmişdir.

1918-ci ildə Vətənə döndükdən sonra Hadi bir müddət Gəncədə qalıb, daha sonra Bakıya gəlmiş. Hadi 1918-1919-cu illərdə yazdığı bütün əsərləri bir yere toplayaraq dörd kitab halında çap etdirmişdir. 1920-ci ilin iyunun əvvəllərində Gəncədə vəfat etmişdir.

Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: "Firdovsi-İlhamat" (1908), "Ələmi-müsavatdan məktublar" (1908), "Eşqi-möhəşəm" (1914), "Şükufeyi-hikmət" (1914), "Əlvahi-intibah" (1918) və b.

Hadinin sosial-siyasi görüşləri maraqlı olduğu qədər də ziddiyyətlidir. O, ilk dövrlərdə islamçılığa daha çox meyil göstərən müsəlman xalqının, o cümlədən Qafqaz-Azərbaycan türklərinin maariflənməsi, cəhəlet və dini xurafatdan qurtulması uğrunda mübarizə aparmışdır. Hadi "Məktəb", "Məktəb şərqisi", "Lövhəyi-təsviri-maarif", "Maarifə dair" və digər şeirlərində yazırdı ki, müsəlman xalqlarının nicəti, səadəti, azadlığı məktəb və təhsildən, bir sözlə, dünyəvi elmləri öyrənməkdən başlayır. Ona görə, Qərb millətləri

abad feyz olur, şən olur, məmur olurg Bəli, elmi-əbdan mühəndisi-cahani-mədəniyyətdir". 2

Hadinin fikrincə, bu dünyada təbii sərvətlərdən lazımcına faydalanmağın, xoşbəxt yaşamağın da yeganə yolu dünyəvi biliklərə yiyələnməkdir. Çünki dünyəvi elmlərin sayəsində insanlar həm dini daha dərinlən anlamış olur, həm də yer üzərindəki otlar, ağaclar, mədənlər, maddələr, zərəciklər bərdə məlumat əldə edirlər. Hadi yazırdı: "Halbuki yuxarıda zikr olunan ülumi-əbdaniyyə sayəsində hər bir maddə də bir mənəfət, bir fayda olduğu kəşf olunmuş və ələmdə heç bir əbəs və batıl şey olmadığı məlum və aşkar olmuşdur deməklə, Quran fəlsəfəsini parlaq bir surətdə kəşf edib ələmə gös-

Ümumiyyətlə, Hadiyə görə peyğəmbər böyük bir islahatçı olub, dünyada yeni bir səhifə açmışdır. Peyğəmbərin mövludu ilə yalnız Ərəbistanda deyil Yaxın Şərq bölgəsində müsbət anlamda ciddi inqilabi dəyişiklər baş vermişdir. O, yazırdı:

Cənabi-Əhməd əsri: xalq bürfan halında,

Cəhəlet cisimlənmişdi əbucəhlan halında.

Həmişə qətlü qarət, adətən bir şan halında.

Əvət, gördüm o dövrü dövrü-xun-xaran halında.

İşıqlı yol da gəldi həzrəti-Quran halında. 5

tutmuşdur: "Əsr təzə, icabat, vəqt təzə, biz isə köhnə həmmam, köhnə tas, köhnə qafa, əski fikrimizdən niyə əl çəkməyiriz, cahani-mədəniyyət niyə baxmayırız? Zəman və ədvarın düçaritəddül olduğu əqlən-nəqlən, təcübətən müsəlləm və mühəqqəq bir keyfiyyətdir! İnsaf əfəndim, mürvət əfəndim, illərcə göz nuru sərf olunaraq oxunan, oxudulan sərf-nəhv, bəyan-məyan, məntiq, fiqhənd tədris bağçasından bir qönçə dərilmədi, bir meyvə qoparılmadı, böylə degilmi ya..! Hala meydanı-fəaliyyətdə və ciddiliyyətdə bulunan üsuli-qədimiyi, təlim və tədris qadidəsini yeni bir qəlbə soxmaq, zəmanə təbiq etmək dinsizlik moçibimi". 8

M.Hadi Şərqə Qərbi də müqayisə edərək yazırdı ki, Qərbdə maarif, elm,

Məhəmməd Hadinin dünyagörüşündə azərbaycançılıq, islamçılıq, türkçülük

dünyəvi elmlərə yiyələnilib tərəqqi etdiyi bir dövrdə müsəlman xalqlarının bütün bunlardan uzaq qoyan isə islam dini deyil, onun adından danışan ruhanilərdir. O, yazırdı:

Əcanib qıldı hər bir kənn itamam, Biz isək əski təcdir, əski həmmam. Nəbr icad edir ərəbi-sənət,

tərən elmi-ədyan deyil, elmi-əbdandır; elmi-əbdan olmayacaq olsaydı, fəlsəfeyi-islamiyyə ədmi-abadi-nisyanda qalib kimsəyə bəlli olmayacaqdı. Elmi-əbdan gündən-günə tövsiyyəi-daireyi-hüddud etdikcə islamiyyət günəşi, afaq-i-insaniyyəyi tənvir və bütün cahana parıl-parıl nəşri-ziya eyləyir". 3

Bununla da, Hadi demək istəyirdi

Hadi peyğəmbərin mövlud gününə həsr etdiyi şeirində də yazırdı ki, bu gün kainat onun dünyaya gəlişi ilə zinetlənmiş, zülmətin yerini nur tutmuşdur. 6 Ancaq müsəlmanlar son əsrlərdə Qurana və peyğəmbərin hədislərinə əməl etməkdən uzaqlaşdıqları üçün İslam ələmi gerilənmiş və cəhəletə düşər olmuşdur. O, yazırdı:

hürriyyət, səadət, işıq, bəsirət, qanun olduğu halda, Şərqdə cəhəlet, əsarət, zülmət, ətalət, səfalet, mövhumat, fanatizm hökm sürür. Onun fikrincə, Qərbdə insanlar elm, sənət öyrənib sənyədə, hərbdə qüvvətləndikləri halda, Şərqdə hələ də millətlər elm və sənəyeni İslama zidd sayır, şeytan əməli adlandırılır. Eyni zamanda Qərbdə elmi, bilikli insanlara ehtiram göstərilirdi halda, Şərqdə cahillər və nadanlar hörmət-izzət sahibidirlər:

Məğribdə var maarif, Məşriqdə var cəhəlet,

Məğribdə hürdür xəlk, Məşriqdə var əsarət,

Şərq əhli çox donuqdur, Məğribdə var hərarət,

Məğrib işıqlı yerdir, Məşriq zəmini-zülmət,

Bizlər dəfni-zülmət

Məğrib cahani-cuşan Məğrib cahani-himmət,

Məğribdə var çalışmaq, Məşriqdə var ətalət.

Məşriqdə çox sönükdür idrakü əqli fikrət,

Məğribdə əhli-fikrə qiymət qoyar cəməat.

Qərbin gözü açıqdır, Məğribdə var bəsirət,

Kordur desəm əhali Məşriqdə, etmə heyrat!

Bax, cəməə ləbələb xabidəgani-qəfilət,

Vaiz xurafətlərdən etməkdədir həkayət.

Məsciddə xəlk yatmış, vaiz nəsihət eylər,

Əfsürdə bir tərəfdə, əfsanə bir tərəfdə. 9

"Halbuki yuxarıda zikr olunan ülumi-əbdaniyyə sayəsində hər bir maddə də bir mənəfət, bir fayda olduğu kəşf olunmuş və ələmdə heç bir əbəs və batıl şey olmadığı məlum və aşkar olmuşdur deməklə, Quran fəlsəfəsini parlaq bir surətdə kəşf edib ələmə göstərən elmi-ədyan deyil, elmi-əbdandır; elmi-əbdan olmayacaq olsaydı, fəlsəfeyi-islamiyyə ədmi-abadi-nisyanda qalib kimsəyə bəlli olmayacaqdı. Elmi-əbdan gündən-günə tövsiyyəi-daireyi-hüddud etdikcə islamiyyət günəşi, afaq-i-insaniyyəyi tənvir və bütün cahana parıl-parıl nəşri-ziya eyləyir"

Sənayələ qılır təhsil-sərvət
Tutub sənətlə dünyanı əcanib,
Fəqət biz qalmışq məhrum, xabib.
Əfəndim söyləyir-minbədə hər an:
'Bizə lazım deyildir elmi-əbdan!'
Deyir: -'Uçba gərək dünya fəndir,
Cahani İslama zindani-bələdir!'
Siz etdiz bizlə dünyanı zindan,
Yüksün xanəniz, ey kəmsüran!
Sənayə rahını kəsdiz həmişə,
Dediz lazım deyil İslama pişə.
Sənayə noluğundan bixəbərsiz,
Həqiqət meyvəsiz, bərsiz şəcərsiz. 1

Bu baxımdan "Həyat" qəzetində nəşr olunan məqalələrində dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin də öyrənilməsinin zəruriliyindən bəhs edən Hadi yazırdı ki, ruhanilərin uydurduqlarına inanıb dünyəvi elmlərə yuxarıdan aşağı baxmaq tamamilə yanlışdır: "Demək ki, elmi-əbdan əsasi-mədəniyyət və binayi-ələm-bəşəriyyətdir. Ülumi-əbdaniyyə olmazsa, Adam övladı tərəqqi, təali təməddün istehsalına bir dürlü müvəffəq olmaz. Küreyyi-ərzin ədvari-əvvəlində olduğu kimi bir vəhşəti-abad və bir xərabəzəri-dəhşət halında qalar. Elmi-əbdan sayəsində bir ömrani-

ki, Quran fəlsəfəsində də dünyəvi elmlərə zidd olacaq heç bir mülahizə yoxdur. Üstəlik, Quran fəlsəfəsi hər zaman müsəlmanlar dünyəvi elmləri öyrənib zamanla ayaqlaşmağa dəvət etmişdir. Hadi "Lövhəyi-təsviri-maarif" şeirində də göstərirdi ki, Qurani-Kərimlə yanaşı, Mehəmməd peyğəmbərin (s.) hədislərində də elm öyrənmək hər şeydən üstün sayılmışdır. O yazırdı:

Beşikdən qəbrədək təhsil edək adabu ifranı,

Əgər çin ölkəsində olsa cuyonda olaq elmi,

Qılıb kəsb-i-fəzail, edəlüm tövsii-ruhani.

Ülümə talib olmaq fəzdir mərđanü nisvanə,

Edib məmur elmə bizləri məhbubi-yazdani...

Buyurmuş fəxri-ələm: 'Elm bir nuri-ilahidir!'

Cəhəlet isə bir zülmət, edər gümrah insani.

Demiş ol fəxri-kövneyn: 'Ələmi seyri-sülükimdə -

Cəhəlet əhlini gördüm düşəri-qəhri-rəbbani'...4

Etmərik qanuni-şəri-Əhmədidən inhiraf,

Vumanq biz yavəgələr tək əbəsləf küzaf,

Çünki var cəngi-qərəzdən qəlbimiz miratı-saf,

Ayn bir məqsədimiz yoxdur, ey əhli-ətisaf,

Zülmə var ikrahımız, dad istərik, dad istərik. 7

Hadi açıq şəkildə yazırdı ki, hazırda mədrəsələr dövrün tələblərinə cavab vermirlər. Əksinə, dini məktəblərdə cəmiyyətdə mənəvi cəhətdən şikəst uşaqlar hazırlanır. Çünki burada uşaqlara ya eşq dastanları öyrədilir, ya da təhsil şəriət kitablarına, dini əfsanələrə əsaslanır. Bu baxımdan Hadi uşaqların zehinlərində xurafat fikirlər yaradan kitabları tənqid edərək, yeni tipli kitabxanaların açılmasını təklif edirdi. Bunu əsaslandırmaq üçün yenə də Quranın özünə müraciət edən Hadi, onun fikirlərinə qarşı çıxan mühafizəkar islamçıları isə kəskin şəkildə tənqid atəşinə

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur

1 Hadi Mehəmməd. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.24-25

2 Hadi Mehəmməd. Elmi-Əbdanə heqiqi bir nəzər. «Heyat» qəzeti, 1906-cı il, N182

3 Hadi Mehəmməd. Elmi-Əbdanə heqiqi bir nəzər. «Heyat» qəzeti, 1906-cı il, N182

4 Hadi Mehəmməd. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s.25-26

5 Yənə orada, s.354

6 Hadi Mehəmməd. «Mövludifəxi-ələm», Füyuzat N15, 1907, 13 aprel

7 Hadi Mehəmməd. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s153

8 Hadi Mehəmməd. Elmi-Əbdanə heqiqi bir nəzər. «Heyat» qəzeti, 1906-cı il, N182

9 Hadi Mehəmməd. Seçilmiş Əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005, s. 267